

Fıkıh Usûlünde Haber Teorisinin Oluşumunda İsâ b. Ebân'ın Etkisi *

Mehmet Ali Aytekin | <https://orcid.org/0000-0002-0318-7515>

maliaytekin@hotmail.com

Çankırı Karatekin Üniversitesi | <http://ror.org/011y7xt38>

İslami İlimler Fakültesi, Fıkıh Ana Bilim Dalı, Çankırı, Türkiye

Öz

Hanefî mezhebinde önemli bir yere sahip olan İsâ b. Ebân (öl. 221/836), başlangıçta hadis rivayeti ile meşgul olmuş; ehl-i hadisin etkisinde kalarak ehl-i re'ye mesafeli durmuştur. Ancak Ebû Hanîfe'nin öğrencisi Muhammed b. Hasan ile karşılaşmış bazı hadisler hakkında ondan aldığı cevaplar üzerine ona talebelik yapmaya karar vermiştir. Bundan sonraki süreçte ehl-i re'yin görüşlerini benimseyerek bu ekolün usûl alanındaki fikirlerinin sistematik hale gelmesinde büyük katkıları olmuştur. Kaynaklarda ona birçok eser nispet edilmekte ise de bunların hiçbirini günümüze ulaşmamış ya da bu eserlerin günümüzde varlığı henüz tespit edilememiştir. Onun fıkıh usulüne dair görüşleri Hanefî mezhebinin usûl kitaplarında zikredilmekle birlikte bunları kapsamlı bir şekilde nakleden en önemli kaynak, Cessâs'ın *el-Fusûl* adlı eseridir. Cessâs bu eserinde İsâ'nın özellikle de haber konusundaki görüşlerine detaylı şekilde yer vermektedir. Buna göre İsâ b. Ebân, haberi öncelikli; doğruluğu kesin olarak bilinen haber, yalan olduğu kesin olarak bilinen haber, doğru veya yalan olması muhtemel haber şeklinde üç ana başlık altında ele almıştır. Haberin bu üçlü taksiminin daha sonra sadece Hanefî mezhebi usûl âlimleri tarafından değil, diğer usûl âlimleri tarafından da benimsendiği; fıkıh usûlü kitaplarında haber teorisinin onun tarafından ortaya konulan bu başlıklar altında detaylandırıldığı ve haberin epistemolojik değerinin bu çerçevede tartışıldığı görülmekte; İsâ b. Ebân'ın fıkıh usulünün temel konuları arasında yer alan haber teorisinin oluşmasında ve olgunlaşmasında kendisinden sonra gelen tüm usûl âlimlerini etkilediği düşünülmektedir. Bu nedenle çalışmamızda, İsâ b. Ebân'ın, haber teorisi özelinde usûl âlimleri üzerindeki etkisi ve bu etkinin boyutları üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler

İslam Hukuku, Fıkıh, Fıkıh Usûlü, Hanefî Mezhebi, Haber Teorisi, İsâ b. Ebân

Öne Çıkanlar

- Hanefî usûlünde haber teorisi İmam Muhammed'in öğrencisi İsâ b. Ebân'dan rivayet edilen görüşler doğrultusunda şekillenmiştir.
- İsâ b. Ebân, fıkıh usûlü tarihinde ve özellikle Hanefî usûlünde önemli bir yere sahiptir. O, Hanefî usûlüne dair ilk eseri yazan âlim olup Hanefî usûlünün şekillenmesinde büyük katkıları bulunmaktadır.
- Genel anlamda haberi üç kısımda kategorize eden İsâ b. Ebân bu konuda kendisinden sonraki usûl âlimlerini etkilemiştir.
- İsâ b. Ebân, haber teorisinin sonraki dönemlerde daha sistematik hale getirilmesinde ve haber felsefesinin oluşmasında önemli katkılar sağlamıştır.
- Hanefî mezhebi usûlünün, en azından haber teorisi bağlamında, imamlardan nakledilen fûru meselelerden çıkarıldığı yani tahrîcî'l-usûl ale'l-fürû' yoluyla tespit edildiği görüşü isabetli değildir.

Atıf Bilgisi

Aytekin, Mehmet Ali. “Fıkıh Usûlünde Haber Teorisinin Oluşumunda İsâ b. Ebân’ın Etkisi”. *Eskiye*ni 48 (Mart 2023), 331-352. <https://doi.org/10.37697/eskiyeni.1220414>

Geliş Tarihi	17 Aralık 2022
Kabul Tarihi	28 Mart 2023
Yayın Tarihi	28 Mart 2023
Hakem Sayısı	Ön inceleme: İki İç Hakem (Editörler – Yayın Kurulu Üyeleri) İçerik İncelemesi: İki Dış Hakem
Değerlendirme	Çift Taraflı Kör Hakemlik + Şeffaf Hakemlik Modeli Hakem raporları, makale ile birlikte yayımlanır. https://dergipark.org.tr/tr/pub/eskiyeni/page/13397
Etik	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde etik ilkelere uyulmuştur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Turnitin
Etik Bildirim	eskiyenidergi@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Herhangi bir fon, hibe veya başka bir destek alınmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanır. https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.tr
Etik Beyan	* Bu makale, İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi tarafından 25-26 Kasım 2022’de düzenlenen Asır Asır İslami İlimler: Hicri Üçüncü Asrın İslami İlimlerin Gelişmesindeki Yeri Uluslararası Sempozyumu’nda sözlü olarak sunulan ancak tam metni yayımlanmayan “Fıkıh Usûlünde Haber Teorisinin Oluşumunda İsâ b. Ebân’ın Etkisi” adlı tebliğin içeriği geliştirilerek ve kısmen değiştirilerek üretilmiş hâlidir.

The Influence of Īsā b. Abān on the Formation of the Khabar Theory in the Fiqh Methodology *

Mehmet Ali Aytekin | <https://orcid.org/0000-0002-0318-7515>
maliaytekin@hotmail.com

Çankırı Karatekin University | <http://ror.org/011y7xt38>
Faculty of Islamic Sciences, Department of Fiqh, Çankırı, Türkiye

Abstract

Even in the early periods of his career, Īsā b. Abān (d. 221/836) who has an important place in the Hanafī school, was initially busy with the riwaya of hadiths, and remained aloof from the ahl al-ray, under the influence of the ahl al-hadith. However, having met with Muḥammad b. al-Ḥasan al-Shaybanī who was one of the disciples of Abū Ḥanīfa, he decided to become a student after the answers he received from him about some hadiths. Later on, he adopted the views of the ahl al-ray and made great contributions to the systematization of the hadith the methodology. Although many works are attributed to him in the sources, none of them have survived to the present day or the existence of these works has not yet been determined. Although his views on the method of fiqh are mentioned in the method books of the Hanafi school, the most important source that comprehensively conveys them is al-Jaṣṣās' work *al-Fuṣūl*. Moreover, in this book, Īsā b. Abān's ideas regarding khabar concepts were expressed in detail. It is understood that he classified khabar in three different categories as khabar i.e report that is approved as absolutely true, absolutely false, and possibly true or possibly false khabar. It is seen that the three-categorized system of khabar issue was not only adopted by the Hanafī Scholar but also followed by other scholars of methodology. This tripartite division of the news was later adopted not only by Hanafi scholars of methodology, but also by other scholars; it is seen that the theory of khabar in the books of fiqh method is detailed under these headings put forward by him and the epistemological value of the khabar is discussed within this framework. It is thought that Īsā b. Abān influenced all the scholars of the methodology that came after him in the formation and maturation of the theory of khabar, which is among the main subjects of the fiqh's methodology. Therefore, in this study, not only Īsā b. Abān's influence on other scholars of methodology but also the dimensions of this influence will be discussed in the manner of khabar theory.

Keywords

Islamic Law, Fiqh, Methodology of Fiqh, Ḥanafī Sect, Theory of Khabar, Īsā b. Abān

Highlights

- In the Ḥanafī fiqh methodology, the theory of "khabar" was shaped among the opinions narrated by Īsā b. Abān, Imam Muḥammad's student.
- Īsā b. Abān has an important place in the history of the fiqh's methodology and especially in the Hanafī methodology. He is the first scholar who wrote the first work on the Hanafi methodology and has an important role in the shaping of Hanafi methodology.
- In general, Īsā b. Abān classified the news into three parts and influenced later scholars on this issue.

- İsa b. Abān made important contributions not only to the systematization of news theory in later periods but also to the formation of the philosophy of news.
- The view claiming that the methodology of the Hanafī madhhab is derived from the furū' issues and transmitted from the Imams by the method of "Takhrij al-usūl ala al-furū'," in the manner of the theory of news, is not accurate.

Citation

Aytekin, Mehmet Ali. "The Influence of İsa b. Abān on the Formation of the Kha-bar Theory in the Fiqh Methodology". *Eskiyeni* 48 (Mart 2023), 331-352.

<https://doi.org/10.37697/eskiyeni.1220414>

Date of submission	17 December 2022
Date of acceptance	28 March 2023
Date of publication	28 March 2023
Reviewers	Single anonymized - Two Internal (Editorial board members) Double anonymized - Two External
Review reports	Double-blind + Transparent Peer Review The reviewers' reports and the authors' responses to the reviewers are published alongside the article. https://dergipark.org.tr/tr/pub/eskiyeni/page/13397
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism checks	Yes - Turnitin
Conflicts of Interest	The Author(s) declare(s) that there is no conflict of interest
Complaints	eskiyenidergi@gmail.com
Grant Support	No funds, grants, or other support was received.
Copyright & License	Author(s) publishing with the journal retain(s) the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 . https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/
Ethical Statement	* This article is a revised and developed version of the unpublished workshop titled "The Influence of İsa b. Abān in the Formation of the Khabar Theory in the Fiqh Methodology" which was delivered at the workshop program named "the Islamic Sciences Through Centrures: International Symposium of the Place of the Third Century of Hijri in the Development of the Islamic Sciences Symposium" held by Faculty of Theology at Istanbul University in between November 25-26, 2022.

Giriş

İslam dininin amelî hükümleri fıkıh ilminin ilgi alanına girmektedir. Fıkıh ilmi bir taraftan şer'î hükümleri konu edinirken diğer taraftan bunların delillerden elde edilme yöntemleri üzerinde durur. Bu itibarla fıkıh, usûl ve fûru olmak üzere önemli iki ilmî disiplini ihtiva eder.

Genel kabule göre şer'î hükümlerin tespitinde öncelikle Kitap, sünnet, icmâ ve kıyas olarak bilinen dört aslî delil dikkate alınır. Bu dört delilden sünnetin temel malzemesi olan hadislerin/rivayetlerin Hz. Peygamber'e aidiyeti hükümlerin tespitinde büyük önem ve aynı zamanda bir problem arz etmektedir. Zira birçok fikhî ihtilafın temelinde bu rivayetlerin bilgi değeri ve sıhhati ile ilgili hususlar yer almaktadır. Bu nedenle rivayetlerin Hz. Peygamber'e aidiyeti usûl kaynaklarında *el-ahbâr* başlığı altında ayrıntılı bir şekilde ele alınmış, bu konuda fıkıh ekollerinin farklı yaklaşımları ortaya çıkmış ve zamanla fıkıh usûlünde haber teorisi oluşmuştur. Usûl âlimleri rivayetlerin bilgi değerine dair problemleri bu teoriyi esas alarak çözümleme cihetine gitmişlerdir. Dolayısıyla usûlde haber teorisi denildiğinde, genel anlamda haberi içermekle birlikte özellikle Hz. Peygamber'e nispet edilen rivayetlerin sıhhat derecesinin ve bilgi değerinin tespiti kasdılmaktadır.

Haber teorisiyle ilgili bilgiler fıkıh usûlü eserlerinde ayrıntılı bir şekilde yer almaktadır. Bu konunun teorik ve sistematik olarak ilk önce kim tarafından ele alındığı kesin olmamakla birlikte haberleri üçlü bir taksime tabi tutan İsâ b. Ebân'ın (öl. 221/836) bazı araştırmacılar tarafından bu alanda öncü isimlerden biri olduğu belirtilmektedir.¹ Ancak İsâ b. Ebân'ın bu alandaki öncülüğü haber konusunda ilk konuşan olması itibarıyla değil; buna dair müstakil eserler yazması itibarıyladır. Zira şer'î hükümlerin tespitinde büyük önem arz eden bu konunun daha önce müctehid imamlar tarafından gündeme getirilmemiş olması mümkün değildir. Örneğin İmam Şâfiî (öl. 204/820), ilk usûl kitabı olarak kabul edilen *er-Risâle* adlı eserinde bu konuya temas etmektedir.² Şu kadar var ki, haberleri üçe ayıran, konuyu daha detaylı ve sistematik bir şekilde ele alan İsâ b. Ebân'ın, sonraki dönemlerde haber teorisinin oluşumunda Hanefî mezhebinde kilit bir role sahip olduğunu ve aynı zamanda diğer ekollerinde etkilediğini söyleyebiliriz.

Çalışmamızda fıkıh usûlünün önemli konuları arasında yer alan haber teorisi önce İsâ b. Ebân'ın, sonra da diğer usûl âlimlerinin görüşleri bağlamında ele alınıp bu teorinin oluşumunda İsâ b. Ebân'ın etkisi üzerinde durulacaktır. Esasında önemli bir Hanefî fakihî olan İsâ b. Ebân günümüzde birçok akademik çalışmaya konu olmuş bir âlimdir.³ Bu çalışmalarda onun haberlere dair görüşleri yer alsa da konumuzla doğrudan ilgili olan spesifik bir çalışma tespit edilememiştir.

¹ Ramazan Özmen, "İsâ b. Ebân'ın Hayatı - Eserleri ve Haberlerin Epistemolojik Değeri ile İlgili Bazı Görüşleri", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 12 (Ekim 2008), 146; Halil Turhan, "Hicrî İlk Beş Asırda Hanefî Fıkıh Usûlünde Muâriz Haber Nazariyesi", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 21/3 (Aralık 2017), 1834.

² Bk. Şâfiî, *er-Risâle*, 192-196. Şâfiî'nin haber telakkisi hakkında geniş bilgi için bk. Muhammet Ali Asar, *Ehl-i Hadis Polemik Edebiyatı* (Ankara: İlahiyât Yayınları, 2021), 86-87.

³ İsâ b. Ebân özelinde yapılan tespit edebildiğimiz çalışmalar şunlardır: Ahmed Bâkir Sâlih, *el-Akvâlu'l-Usûliyye li'l-İmam İsâ b. Ebân, Câmî'atu Ummu'l-Kurâ, Mekke, 1994* (Yüksek Lisans Tezi); İsâ b. Muhammed el-Buleyhîd, *İsâ b. Ebân ve Ârâuhu'l-Usûliyye, Câmî'atu'l-İmâm Muhammed b. Süüd, Riyad, 1994*; Şükri

Hem konumuza bir zemin oluşturması hem de İsâ b. Ebân'ın Hanefî mezhebindeki ve fıkıh usûlü tarihindeki öneminin anlaşılabilmesi için öncelikle onun ana hatlarıyla hayatı ve ilmi yönü üzerinde durmanın isabetli olacağı kanaatindeyiz.

1. İsâ b. Ebân'ın Hayatı ve İlmi Yönü

İsâ b. Ebân'ın hayatı ve ilmi yönüne dair elimizdeki kaynaklarda yer alan bilgiler oldukça sınırlıdır. Mevcut bilgilerin de birbirinin tekrarı mahiyetinde olduğu ve ayrıntı denebilecektir. Onun hayatına dair tabakât kitaplarında yer alan bilgiler, tespit edebildiğimiz kadarı ile şu şekildedir.

Asıl adı İsâ b. Ebân b. Sadaka b. Adıyy olup Ebû Mûsâ künyesi ile anılır; ancak en çok kullanılan adı İsâ b. Ebân'dır. Dedesinin Şîraz'ın Fesâ şehrine nispet edilmesinden hareketle İran asıllı olduğu söylene de kaynaklardan İsâ b. Ebân'ın hayatının Bağdat, Basra ve civarında geçtiği; Bağdat'ta doğup orada yetiştiği ve on yıl kadılık yaptığı Basra'da vefat ettiği anlaşılmaktadır. Kaynaklarda ne zaman doğduğuna dair herhangi bir bilgi bulunmamakla birlikte bazı çalışmalarda doğumu 143/760-761 olarak verilmektedir.⁴ 211/826 yılında Basra'ya kadı olarak atanmış, bu göreve devam ederken hac farızasını eda edip Basra'ya döndükten günler sonra 221/836 yılında Muharrem veya Safer ayında

Özen, "İsa (İsâ b. Ebân)", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2000, 22/480-481; Mehmet Boynukalin, "Neş'etu Usûli'l-fikhi'l-Hanefî ve tatavvuruhu: Ârâu İsâ b. Ebân el-usûliyye", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 35 (2008/2), 25-56; Ramazan Özmen, "İsâ b. Ebân'ın Hayatı Eserleri ve Haberlerin Epistemolojik Değeri ile İlgili Bazı Görüşleri", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy.12 (Ekim 2008), 127-154; Yûsuf el-Hevârî, "Cühûdü İsâ b. Ebân el-Hanefî el-usûliyye", *Mecelletü'l-Hadâra*, sy. 14, 2010, Câmî'at-ü Hevân, Cezayir, 27-34; Yunus Yazıcı, İsâ b. Ebân'ın Hadis-Sünnet Anlayışı, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2017, 1-296; Yunus Yazıcı, "İsâ b. Ebân'ın Hanefî Usûlündeki Yeri ve Hadis-Sünnet ile İlgili Bazı Görüşleri", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11/ 58 (Haziran 2018), 879-893; Yunus Yazıcı, "el-Hucetu's-Sağîra Adlı Yazma Nüshaların İsâ b. Ebân'a Aidiyetleri Üzerine Bir İnceleme", *Türk Akademik Araştırmalar Dergisi*, 3/1 (Haziran 2018), 81-98; Alpaslan Alkış, "İsa b. Eban'ın Âm, Hâs ve Âm'ın Tahsisine İlgili Görüşleri", *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 33 (Nisan 2019), 19-37.

⁴ bk. Yunus Yazıcı, *İsâ b. Ebân'ın Hadis-Sünnet Anlayışı*, 25; Alpaslan Alkış, "İsa b. Eban'ın Âm, Hâs ve Âm'ın Tahsisine İlgili Görüşleri", 21. Hicrî 143 olarak verilen doğum tarihinin şu gerekçelerden dolayı isabetli olmadığı kanaatindeyiz: İleride ayrıntılı durulacağı üzere, Me'mûn Hanefî imamlarıyla ilgili bir iddiadan dolayı Hanefîlerin önde gelen âlimlerinden İsmâil b. Hammâd, Bişr b. Gıyâs, Muhammed b. Semâa ve Yahyâ b. Eksem'den cevap talep eder; ancak istediği cevap, ilk defa gördüğü İsâ b. Ebân'dan gelir. Zehebî, İbn Ebân'ın yaş olarak Me'mûn'un cevap talep ettiği âlimler arasında en küçük olduğuna vurgu yapar (bk. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 5/561). Me'mûn'un, "gence haset ettiler" demesi de bunu doğrulamaktadır. Araştırmalarımıza göre dört âlimin arasında en küçük olan İbn Eksem'dir. Farklı rivayetler olmakla birlikte Yahyâ, 159/776'da doğmuştur (bk. Özen, "Yahyâ b. Eksem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 43/249-251.). Buna göre İsâ b. İbân da 160/777'li yıllarda doğmuş olmalıdır. Diğer taraftan İsâ b. Ebân'ın İmam Muhammed'le ilk karşılaşmasında İmam Muhammed'in ona, *يا بني* şeklinde hitap etmesinden (bk. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd* 12/480) onun küçük yaşta olduğu anlaşılır. Zira 132/749 yılında doğan İmam Muhammed o yıllarda 42 yaşlarında idi. Bu yaşlardaki birinin kendinden epey küçük olan birine "evladım" diye hitap etmesi normal bir durumdur. Dolayısıyla Me'mûn ile görüşmesinde İsâ b. Ebân muhtemelen 30'lu yaşlarda bulunuyordu. Bu yaşlarda olan birine genç denilmesi sıklıkla karşılaşılan bir durumdur. Bu verilere binaen İsâ b. Ebân'ın 160/777'li yıllarda doğmuş olması daha tutarlı görülmektedir.

vefat etmiştir. Bazı kaynaklar vefat tarihini 220/835, bazıları da 222/837 olarak zikretmektedir.⁵

Kaynakların aktardığına göre İsâ b. Ebân, başlangıçta hadis ezberine dayalı bir ilim anlayışına sahip olup hadislerle muhalefet ettiği düşüncesinden dolayı ehl-i rey'e mesafeli idi. Bu durum, Muhammed b. Semâa'nın onu İmam Muhammed'in ders halkası ile tanıştırmaya ve ders sonrası İmam Muhammed'e yirmi beş civarında hadislerle ilgili soru sormasına kadar devam etmiştir. Dersten sonra sorduğu sorulara aldığı cevaplardan son derece tatmin olduğu anlaşılan İsâ b. Ebân, "Nur ile aramda bir perde vardı. Artık o perde kalkmış oldu" itirafında bulunup İmam Muhammed'in ders halkasına devam etmiş ve ondan fıkıh ilmini öğrenmiştir. Bazı rivayetlerde bu birlikteliğin, İmam Muhammed'in Rakka kadılığına tayin edilmesinden dolayı altı ay devam ettiği ama İsâ b. Ebân'ın onunla mektuplaşmak suretiyle fıkıh tahsilini sürdürdüğü bilgisi yer almaktadır.⁶

İsâ b. Ebân'ın İmam Muhammed ile olan birlikteliğine dair bu bilgi doğru kabul edilse dahi bundan onun İmam Muhammed'e öğrenciliğinin altı ay olduğu gibi bir sonuç çıkarmak isabetli değildir. Zira İmam Muhammed'in Rakka kadılığı 170/786'lı yılların ortalarına tekabül etmektedir. Bir ayaklanma sonrası 178/794 yılında Rakka kadılığından azledilen İmam Muhammed, Bağdat baş kadısı Ebû Yûsuf'un 182/798 yılında vefat etmesi üzerine Bağdat baş kadısı olur ve vefatına kadar bu görevde kalır.⁷ Bu tarihi veriler dikkate alındığında İsâ b. Ebân'ın, yaklaşık 14-15 yaşlarında iken 174/790'dan itibaren 189/804'e kadar ortalama 15 yıl İmam Muhammed'den fıkıh öğrendiği, bunun zaman zaman mektuplaşmak suretiyle olduğu sonucuna ulaşılır. Aksi takdirde Hanefî mezhebinin usûlünün oluşmasında öncü role sahip olan İsâ b. Ebân'ın mezhepteki bu rolünü altı aylık bir fıkıh tahsili ile izah etmek kanaatimizce isabetli değildir.⁸

⁵ Veki', *Ahbârü'l-kudât*, 2/170-172; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 254-255; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 12/479-482; Zehebî, *Târîhü'l-İslâm*, 5/651; Abdülkâdir el-Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudîyye*, 259; Bedrüddîn el-Aynî, *Meğâni'l-ahyâr*, 2/432-433; Kâsım b. Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, 1/227; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, 246-247. Ayrıca bk. Şükrü Özen, "İsâ b. Ebân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 22/480-481; Mehmet Boynukalın, "Neş'etu usûli'l-fikhi'l-Hanefî ve tatavvuruhû", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 35/2 (2008), 27; Özmen, "İsâ b. Ebân'ın Hayatı - Eserleri", 131-132; Yazıcı, *İsâ b. Ebân'ın Hadis-Sünnet Anlayışı*, 23-26; Alkış, "İsâ b. Eban'ın Âm, Hâs ve Âm'ın Tahsisiyle İlgili Görüşleri", 21.

⁶ Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, 147; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 12/480; Abdülkâdir el-Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudîyye*, 259; Özen, "İsâ b. Ebân", 22/22/480; Özmen, "İsâ b. Ebân'ın Hayatı - Eserleri", 132-133.

⁷ Mehmet Özşenel, "Şeybânî, Muhammed b. Hasan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 39/38-39.

⁸ Nitekim kaynaklarda ayrıntılı bir şekilde nakledilen şu olay da bunu teyit eder. Hârûn er-Reşîd tarafından Me'mûn'ü yetiştirmekle (198-218/813-833) görevlendirilen İsâ b. Hârûn Hanefî imamlarını hadislerle muhalefet etmekle suçlar. Bu iddia üzerine Me'mûn sırasıyla İsmâil, Bişr, İbn Semâa ve İbn Eksem gibi ileri gelen Hanefî fakihlerinden ikna edici bir cevap talep eder, delillerini getirmedikleri takdirde fetva vermelerini yasaklayacağını söyler; ancak arzu ettiği cevaba ulaşamaz. Olaydan haberi olan İsâ b. Ebân *Kitâbu'l-Hucec es-sağîr* adıyla bir eser yazarak burada haber-i vâhidler hakkında ayrıntılı bilgiler verir; mezhep imamlarının delillerini zikreder. Eseri okuyan Me'mûn, "İşte! İnsanlar için gerekli olan cevap budur" diyerek memnuniyetini dile getirdikten sonra "Gence, başarısına ulaşamadıkları için haset ettiler; onlar bu gencin düşmanı ve rakibidir. Güzel kadının kumaları gibi ki; kıskançlıklarından ona çirkin dediler" anlamındaki beyti okur. Huzurunda oluşturulan ilim meclisine diğer âlimlerle birlikte İbn Ebân'ın da katılmasını emreder (bk. Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, 147-149; Zehebî, *Târîhü'l-İslâm*, 5/651; Kâsım b. Kutluboğa, *Tâcü't-terâcim*, 1/227).

İsâ b. Ebân; *Kitâbu'l-Hucec es-sağîr, el-Hucecu'l-kebir, el-Mücmel ve'l-müfesser, Haberu'l-vâhid, İsbâtu'l-kıyâs, İctihâdu'r-r'ey, er-Red 'alâ Bişr el-Merîsî ve's-Şâfî fi'l-ahbâr, el-Câmi' fi'l-fikh, Kitâbu's-şehâdât, Kitâbu'l-İlel fi'l-fikh, Kitâbu'l-Hacc, el-Huccetu's-sağîra fi's-salevât ve'l-mevâkît, Hatau'l-kütüb* gibi birtakım eserler yazmıştır.⁹ İsim olarak kaynaklarda zikredilen bu eserlerin günümüze ulaştığı henüz tespit edilebilmiş değildir. Ancak bu eserlerin ona aidiyetinde kuşku yoktur. Zira bunların birçoğu ilk dönem Hanefî kaynaklarında İsâ b. Ebân'a nispet edilerek zikredilmektedir. Örneğin Cessâs (öl. 370/981) *el-Füsûl*'ünde *Kitâbu'l-Hucec es-sağîr, el-Hucecu'l-kebir, el-Mücmel ve'l-müfesser, er-Red 'alâ Bişr el-Merîsî* adlı eserleri ona nispet ederek usûlle ilgili meselelere dair bunlardan birçok görüş nakletmektedir.¹⁰ Yine Tahâvî'nin (öl. 321/933), İsâ b. Ebân'ın yazdığı *Hatau'l-kütüb* adlı esere *er-Redd 'alâ İsâ b. Ebân fi kitâbihi'l-lezî semmâhü Hata'ü'l-kütüb* adıyla bir reddiye yazdığı belirtilmektedir.¹¹

İsâ b. Ebân'ın; yaşadığı çağın önde gelen âlimlerinden biri ve ileri düzeyde bir zekaya sahip olduğu, ilmi ve zekâsı sayesinde yargılamayı çok hızlı yaptığı, aşırı cömert olup malını ihtiyaç sahiplerine infak ettiği, bundan dolayı mal varlığından evlatlarına miras olarak bir şey bırakmadığı kaynakların ortak naklettiği bilgiler arasında yer almaktadır. Hakkında, Basra'da kadılık yapanlar arasında ondan daha fakih birinin olmadığı, Basra'ya İsmâîl b. Hammâd ve İsâ b. Ebân'ın benzeri kadınların gelmediği şeklinde sözler rivayet edilmiştir.¹²

2. İsâ b. Ebân'ın Haber Konusu ile İlgili Görüşleri

İsâ b. Ebân'ın yukarıda zikredilen eserlerinin önemli bir kısmının fıkıh usûlü konularına dair olduğu bunlardan yapılan nakillerden anlaşılmaktadır. Bu eserlerden özellikle *Kitâbu'l-Hucec es-sağîr, el-Hucecu'l-kebir, el-Mücmel ve'l-müfesser, er-Red 'alâ Bişr el-Merîsî* gibi kitaplardan Cessâs'ın yaptığı nakiller dikkate alındığında, bunların genel olarak haber konusuna özgü olduğunu söylemek mümkündür. Ancak bu kitapların günümüze ulaşmamış olması İsâ b. Ebân'ın görüşlerini doğrudan tespit etmemize engel olsa da bunları dolaylı olarak ilk dönem Hanefî usûl kitaplarından ve bilhassa Cessâs'ın *el-Füsûl*'ünden

189/805-193/809 yılları arasındaki bir tarihte gerçekleştiğini tahmin ettiğimiz bu hadise, henüz genç olmakla nitelenen İbn Ebân'ın Hanefî imamların usûlüne vukûfiyetini göstermektedir. Bu da ancak uzun bir fıkıh eğitimi ve birliktelik sonrası olabilecektir. Bu tarih aralığını tercih etmemizin gerekçesi şudur: Olay İmam Muhammed'in vefatından sonra gerçekleşmiş olmalıdır. Zira hayatta olsaydı Me'mûn'un muhatabı o olurdu. Olayın detaylarında Me'mûn'u eğitmekle görevli kişilerin Hârûn er-Reşid tarafından belirlendiği yer almaktadır. Bu nedenle olayın Hârûn'un hilafetinde olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu olay hicrî 189-193 yılları arasında meydana gelmiş olmalıdır. Bu zaman aralığında da İsâ b. Ebân'ın halifeler nazarında henüz tanınmadığı ortaya çıkmaktadır.

⁹ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 255; Kâsım b. Kutluboğa, *Tâci'ü't-terâcim*, 1/227; Ziriklî, *el-A'lâm*, 5/100. Ayrıca eserleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Özmen, "İsâ b. Ebân'ın Hayatı - Eserleri", 141-145; Yazıcı, *İsâ b. Ebân'ın Hadis-Sünnet Anlayışı*, 45-53; Alkış, "İsâ b. Eban'ın Âm, Hâs ve Âm'ın Tahsisıyla İlgili Görüşleri", 22.

¹⁰ bk. Cessâs, *el-Füsûl fi'l-usûl*, 1/42, 74, 75, 504; 2/30.

¹¹ Abdülkâdir el-Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, 72; Kâsım b. Kutluboğa, *Tâci'ü't-terâcim*, 1/101.

¹² Saymerî, *Ahbâru Ebî Hanîfe*, 149-150; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 12/481; Zehebî, *Târîhü'l-İslâm*, 5/651; Abdülkâdir el-Kureşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye*, 259; Aynî, *Mejâni'l-ahyâr*, 2/432; Leknevî, *el-Fevâidü'l-behiyye*, 246.

öğrenme imkanına sahibiz. Hatta Cessâs'ın mezkûr eserinin, haber konusunda adeta İsâ'nın görüşlerinin şerhi mahiyetinde olduğu dikkat çekmektedir. İsâ b. Ebân'ın *er-Redd alâ Bişr el-Merîsî* adlı eserinde haberlerin kısımlarına ve hükümlerine dair genel bilgiler verdiğini, uzatmamak için bunları anlam ve yer yer özet olarak zikredeceğini belirterek haber konusuna giriş yapan Cessâs'ın sözleri de bunu teyit etmektedir.¹³ Bu nedenle onun habere dair görüşlerinin tespitinde Hanefî usûlünün temel kaynakları ve büyük oranda Cessâs'ın eseri referans alınmıştır.

2.1. Haberlerin Kısımları ve Hükümleri

İsâ b. Ebân haberleri öncelikle; “doğruluğu kesin olarak bilinen haber, yalan olduğu kesin olarak bilinen haber, doğruya ve yalana ihtimali olan haber” şeklinde üçe ayırmaktadır. Ona göre, birinci grupta yer alan haberle, tevâtür yoluyla geldiği ve nakledenlerin haber oluşturmak için bir araya gelmeleri imkânsız olduğu için kesin bilgi meydana gelir. Dünyada Mekke'nin, Medine'nin ve Horasan'ın varlığını ve Hz. Peygamber'in (s.a.s.) insanları Allah'a davet ettiğini bilmemiz bu tür bilgilerden olduğu gibi onun Kur'an'ı tebliğ ederek Allah tarafından indirildiğini; Allah'ın namaz, zekât, oruç, hac ve benzeri ibadetleri emrettiğini söylemesini bilmemiz de bu tür bilgilerdendir. Hz. Peygamber'le ilgili bu kabil haberlerin sağladığı bilgi zorunlu ve bağlayıcı olup bunları inkâr eden kişi peygamberi inkâr etmiş olur. Zira bu tür haberleri inkâr eden, Hz. Peygamber'in söylediklerini işiten ve işittiğini inkâr eden kişi gibi olup İslam'dan çıkar ve kâfir olur.¹⁴ İsâ b. Ebân birinci kısım haberlerin zorunlu ve bağlayıcı bir bilgi kaynağı olduğunu, işitilen şeylerin ve görülen cisimlerin bilinmesi, dünyada daha önce başka toplumların yaşadığının ve şu anda yaşayanların onların evladı olduğunun bilinmesi gibi zorunlu bilgi ifade eden somut örneklerle destekler ve bu kısımdaki haberleri veren kişilerin belli bir sayı ile sınırlandırılmayacağını belirtir.¹⁵ Çünkü bu haberlerde şek ve şüpheye asla yer yoktur. O, Romalıların önce mağlup sonra galip geleceklerinin haber verilmesi,¹⁶ Müslümanların ihramlı ve güvenli bir şekilde Mescid-i Haram'a gireceklerinin bildirilmesi¹⁷ gibi Kur'an'da haber verilen ve aynen tahakkuk eden haberlerle Hz. Peygamber tarafından bildirilip bir kısmı onun hayatında bir kısmı daha sonra gerçekleşen haberlerin de birinci kısımda yer aldığını söyler. Ayrıca, cuma günü camiden gelen veya hac mevsiminde hacdan dönen insanlara nereden geldikleri sorulduğunda camiden gelenlerin cuma namazı kıldıkları, hacdan dönenlerin Arafat'ta vakfe yapıp haclarını eda ettikleri cevabını vermeleri karşısında oluşan bilginin de, aralarında bazılarının yalan söylemesi muhtemel olmakla birlikte, zorunlu ve bağlayıcı bir bilgi olduğunu vurgular.¹⁸ Bu bilgiler ışığında İsâ b. Ebân'ın doğruluğu kesin olan haberi, tevâtürle sabit olan haber ve peygamberin haberi olarak ikiye ayırdığı ve ona göre, ister zorunlu ister istidlâl olsun, her iki haber türünün de kesin bilgi ifade ettiği anlaşılmaktadır.

¹³ Cessâs, *el-Füsûl*, 1/504.

¹⁴ Cessâs, *el-Füsûl*, 1/504.

¹⁵ Cessâs, *el-Füsûl*, 1/504-505.

¹⁶ *er-Rûm* 30/2-3.

¹⁷ *el-Feth* 48/27.

¹⁸ Cessâs, *el-Füsûl*, 1/505.

Îsâ b. Ebân, yalan olduğu kesin olarak bilinen haberlere peygamberlik iddiasında bulunan Müseylime ve benzeri yalancıların haberlerini örnek olarak verir. Zira onlar geleceğe dair birtakım haberler vermişler ama bunların yalan ve iftira olduğu zahir olmuştur. Peygamber olduklarına dair birçok delillerinin bulunduğunu iddia etmişler fakat hiçbir delil getirememişlerdir. Böylece hem yalanları hem de iddialarının asılsızlığı ayan beyan ortaya çıkmıştır. Ona göre, annesiz ve babasız olarak yaratılan bazı insanları veya ustası olmayan birtakım binaları gördüğünü iddia eden kişilerin haberleri de bu kabilden olduğu gibi, Mekke'den gelenlerin toplu herhangi bir ölüm haberinden bahsetmemesine rağmen Arafat gününde Arafat'taki tüm insanların öldürülüp hiç kimsenin kalmadığını iddia eden kişinin verdiği haber de bu kabildendir. Bu tür haberlerin yalan olduğunda hiçbir şüphe bulunmamaktadır. Üçüncü kısım ise doğru veya yalan olma ihtimali bulunan haberler olup bir kişinin ve tevâtür derecesine ulaşmayan kişilerin verdiği haberler bu kısımda yer alır. Bunların haberleri doğru veya yalan olabilmekle birlikte ibâdât, muamelât ve ukûbât ile ilgili amelî dinî konularda, adaletli kişilerin verdikleri haberler, doğruluğuna dair kesin bilgi sahibi olmasak da belli şartlar dahilinde makbuldür; ancak faksıkların haberleri makbul değildir.¹⁹ Bu açıklamalardan Îsâ b. Ebân'ın, haber-i vâhidleri ve daha sonraki terminolojide Hanefî usûlünde *meşhûr haber* olarak terimleşen haber türünü üçüncü kısımda ele aldığı anlaşılmaktadır.

Îsâ b. Ebân üçüncü kısım haberlerin kapsamına dâhil ettiği hadisleri ayrıca üç kısımda değerlendirir: Birinci kısımdaki hadislerin hükmünü terk eden dalalette olur ve günahkâr kabul edilir. Recm gibi ki, bazıları bunu celde âyetinden ve bu konudaki haberlerin mütevâtir olmamasından hareketle inkâr etmişlerdir. Bunlar doğrudan Allah ve Rasûlünü inkâr etmeyip hadisi rivayet edenlere muhalefet ettikleri, te'vilde hata ederek Kur'an'ın zahiri ile hadise karşı çıktıkları için tekfir edilmezler. İkinci kısımdaki hadislerin hükmüne muhalefet eden hata üzeredir; onun, böyle yapmakla günah işlemiş olmasından korkulur ama dalalette nispet edilmez. Fazlalık ribası, mestler üzerine mesh, şahit ve yemin ile hüküm verilmesi gibi konularda varit olan hadisleri kabul etmeyenler bu kapsamdadır. Üçüncüsü ümmetin amel yönünden ihtilaf ettiği ve te'vil edilebilen hadislerdir. Âlimler hayzın en azı ve en çoğunda, Nisâ 11'de zikredilen *ihvetûn* kelimesinin en azının iki veya üç olmasında ihtilaf etmişlerdir. Bu gibi içtihadı açık konularda, farklı görüş sahipleri dalalette ve günaha nispet edilemez, sadece hata ettikleri söylenebilir.²⁰ Esasında bu açıklamaları ile Îsâ b. Ebân, tevâtür düzeyinde olmayan ve te'vile açık olan haberleri doğru ve yalan olması muhtemel haberler kapsamında değerlendirerek bunların içtihat farklılığına neden olabileceğini; haberin mahiyetinden kaynaklı bu tür ihtilafların da tekfire konu olmadığını vurgulamış olmaktadır.

Cessâs, haberler kategorisinde ilk sırada mütevâtir habere yer verip bunu inkâr edenin dinden çıkacağını söyleyen Îsâ b. Ebân'ın hadislerle ilgili değerlendirmesinde çelişkiye düşmediğine; çünkü zorunlu bilgi ifade eden mütevâtirin tek kısım olup burada örnek olarak verilen hadislerin ona göre tevâtürün sabit olmadığına vurgu yapar. Zira Îsâ b. Ebân mütevâtiri, "görüş ve düşünceleri farklı olup yalan üzere birleşmeleri mümkün olmayan bir

¹⁹ Cessâs, *el-Füsûl*, 1/506.

²⁰ Cessâs, *el-Füsûl*, 1/519-520. Ayrıca bk. Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, 212.

topluluğun naklettiği haber” şeklinde tarif eder.²¹ Mütevâtirin dışındaki haberleri de derece olarak birbirinden farklı değerlendirir ve bunları inkâr edeni tekfir etmez.²²

Îsâ b. Ebân'ın haber-i vâhide ilişkin görüşleri daha detaylı olduğu için bu konu ayrı bir başlık halinde ele alınacaktır.

2.2. Haber-i Vâhidin Delil Olması ve Kabul Şartları

Îsâ b. Ebân'a göre haber-i vâhid ister bir kişi isterse birkaç kişi tarafından rivayet edilsin fark etmez, şartlarını taşıdığı takdirde geçerli bir delil olup bununla amel etmek vaciptir. Bunun âyetlerden, hadislerden ve icmâdan delili vardır.

Cenab-ı Hakk, Bakara 159 ve Âl-i İmrân 187'inci âyetlerde ehl-i kitaba, dini hükümleri açıklamalarını ve gizlememelerini emretmiştir. Âyetten, sayıları tevâtür derecesine varmasa da ehl-i kitabın haber vermesi ile dini hükümlerin beyan edildiği ve onunla amelin vacip olduğu anlaşılmalıdır. Tevbe 122'inci âyette de Müslümanların toplu olarak savaşa çıkmamaları, toplumu bilgilendirmek amacıyla bir grubun (*fırka*) geride kalması istenmiş; grubu da iki kısma (*tâife*) ayırmıştır. Grup en az üçtür, taife de gruptan bir bölümdür. Dolayısıyla âyet, üçten az olan kişilerin verdiği haber ile amelin gerekli olduğuna delalet etmektedir.²³ Mezkûr âyetlerle birlikte Hz. Peygamber'in, duyduğu hadisi başkasına nakleden kişiye hayır duada bulunması,²⁴ huzurunda olandan orada olmayan kişiye kendisinden duyduklarını tebliğ etmesini istemesi,²⁵ ramazan hilali konusunda bir bedevinin şahitliğini kabul etmesi²⁶ gibi, bir araya getirildiğinde meşhur derecesine ulaşan ve ümmetin kabulüne mazhar olan birçok rivayet dini konularda haber-i vâhidin kabul edilmesini gerekli kılmaktadır.²⁷ Bu rivayetlerin yanı sıra Hz. Peygamber'in (s.a.s.) Muâz b. Cebel, Ebû Mûsa el-Eş'ari, Alâ b. el-Hadramî ve benzeri sahabeği uzak bölgelere dini konuları öğretmek üzere göndermesi, kadınların kendilerine özgü konuları peygamber eşlerinden birine sorarak öğrenmesi gibi hususlar da haber-i vâhidlerin delil olduğunu gösterir.²⁸ Îsâ b. Ebân Kitap ve sünnet delili yanında ayrıca sahabe, tâbiîn ve tebe-i tâbiîn dönemlerinde dini konuların pek çoğunda haber-i vâhidlerin kabul edildiği hususunda hiçbir ihtilaf bulunmadığını belirterek bunlara dair somut örnekler zikreder; adeta bu konuda icmânın oluştuğuna işaret eder.²⁹ Böylece o, dini konularda haber-i vâhidin kabul edilmesi ve onunla amel edilmesi gerekli bir delil olduğuna Kitap, sünnet ve icmâdan deliller zikretmek suretiyle dini herhangi bir meselede bu üç aslı kaynaktan delil getirmenin pratiğini de göstermiş olur.

Dini konularda haber-i vâhidi kabul ve onunla amel etmenin vacip olduğunu söyleyip bunu aslî delillerle temellendiren Îsâ b. Ebân haber-i vâhidin birtakım illetlerden dolayı

²¹ Cessâs, *el-Füsûl*, 1/520-521.

²² Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, 212; Serahsî, *el-Usûl*, 227.

²³ Cessâs, *el-Füsûl*, 1/541-543.

²⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 21/60 (13350); Tirmizî, “İlim”, 7 (2658).

²⁵ Buhârî, “Hacc”, 132 (1741); Müslim, “Kasâme”, 9 (1679).

²⁶ Ebû Dâvûd, “Savm”, 14 (2341); Tirmizî, “Savm”, 7 (691).

²⁷ Cessâs, *el-Füsûl*, 1/1547-1548.

²⁸ Cessâs, *el-Füsûl*, 1/549, 554.

²⁹ Cessâs, *el-Füsûl*, 1/551-553.

reddedileceğini ifade eder. Dolayısıyla haber-i vâhidin kabul edilebilmesinin şartı onda bu illetlerin bulunmamasıdır.

Buna göre sünnet-i sâbiteye veya farklı anlamlara tevîl edilemeyecek şekilde hükmü açık Kur'an âyetine aykırı olan haber-i vâhid reddedileceği gibi herkesi ilgilendiren konularda aykırı bir hüküm ortaya koyan ya da genelini rivayet ettiği haberler karşısında şaz kalıp aksi ile amel edilen haberler de reddedilir. Bundan dolayı bâin talakla boşanan kadının nafaka ve süknâ hakkının olmadığını söyleyen Fâtıma bt. Kays'ın rivayeti³⁰ Talâk sûresi 6'ncı âyete; yakınlarının ağlaması sebebiyle ölünün kabirde azap göreceğini ifade eden rivayet³¹ İsrâ sûresi 18'inci âyete; Hz. Peygamber'in Allah'ı gördüğünü beyan eden rivayet³² En'âm sûresi 103'üncü âyete; Musarrât hadisi,³³ zekatını vermeyenlerden malının yarısının alınması³⁴ ve bir ağacın dalından izinsiz meyve alan kişilerin, aldığını iki misliyle ödeyip kırbaçla cezalandırılması³⁵ ile ilgili rivayetler riba âyetine³⁶ aykırı görülerek kabul edilmemiştir. Tevâtüren sabit olan sünnet-i sâbite de Kur'an nassı gibi zaruri bilgi ifade eder. Bundan dolayı bu tür sünnete aykırı olan haber-i vâhidler de aynı şekilde reddedilmiştir.³⁷ Haber-i vâhidin sünnet-i sâbiteye aykırılığına dair herhangi bir örnek zikretmeyen İsa b. Ebân'ın buradaki ifadesinden sünnet-i sâbiteden kastının tevâtüren nakledilen veya fakihler tarafından kabul görüp ittifakla amel edilen rivayetler olduğu anlaşılmaktadır.

Haber-i vâhidin umum belvâ olan yani sık tekrür eden ve herkesi ilgilendiren konularda olması da onun reddedilmesinin gerekçelerindedir. Zira Müslümanlar emir ve yasaklarla ilgili hükümleri ancak Hz. Peygamber'in haber vermesi ile öğrenir. Bu hükümler toplumda yaygınlık kazandığında nakledilmesi de yaygın bir yol ile olur. Şayet söz konusu hükümlerle ilgili haberler yaygın olarak nakledilmemiş ise hükmün neshedildiği veya haberin aslen sahih olmadığı ortaya çıkar. Çünkü toplumda yaygınlık kazanan hükmün veya uygulamanın bir veya birkaç kişi tarafından nakledilmiş olması mümkün değildir. Bu, şehir merkezinde gök yüzünün açık olduğu ve toplumun ramazan hilalini gözetlediği bir zamanda bir kişinin hilali gördüğünü haber vermesi gibidir ki, bu durumda hilali sadece bir kişinin görmesi makul olmadığından haber makbul değildir. Bu nedenle; ölü yıkayanın gusledip cenaze taşıyanın abdest alması,³⁸ erkeklik organına veya kadına dokunanın abdestinin bozulması,³⁹ ateşte pişen yemeğin yenilmesinden dolayı abdestin gerekli olması,⁴⁰ namazda besmelenin cehri okunması,⁴¹ rükûda ellerin kaldırılması

³⁰ Buhârî, "Talâk", 41 (5323); Müslim, "Talâk", 6 (1480).

³¹ Buhârî, "Cenâiz", 31 (1287); Müslim, "Cenâiz", 29 (927).

³² İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 6/327 (31803).

³³ Buhârî, "Büyü", 64 (2151); Müslim, "Büyü", 4 (1515).

³⁴ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 33/241 (20041); Ebû Dâvûd, "Zekât", 4 (1575).

³⁵ Nesaî, "Katu's-sârik", 12 (4959); Dârekutnî, *es-Sünen*, 5/422 (4570); Hâkim, *el-Müstedrek*, 4/423 (8151).

³⁶ Ribadan bahseden Bakara sûresinin 279'uncu âyetinde geçen, "...zulmetmeyin ve zulme maruz kalmayın..." âyeti kastedilmektedir.

³⁷ Cessâs, *el-Füsûl*, 2/3-6.

³⁸ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 15/534 (9862); Tirmizî, "Cenâiz", 17 (993).

³⁹ Mâlik b. Enes, *el-Muvatta'*, "Tahâre", 16 (64); İbn Mâce, "Tahâre", 63 (479); Ebû Dâvûd, "Tahâre", 68 (181); Beyhakî, *es-Sünenül-kübrâ*, 1/199 (608).

⁴⁰ İbn Hibbân, *el-Müsnedü's-sahih*, 3/426 (1147).

⁴¹ Tirmizî, "Salât", 181 (245).

(raf'u'l-yedeyn)⁴² gibi hükümler sabit olsaydı bununla ilgili rivayetlerin şöhret düzeyinde nakledilmesi ve yaygınlaşmış olması gerekirdi.⁴³

Hz. Peygamber'in akşam namazında ve diğer namazlarda kunut yapması, zekât vermeyenlerin malının yarısına el konulması, ağacın dalından izinsiz meyveleri alan kişinin aldığı iki kat olarak tazmin edip kırbaçla cezalandırılması ile ilgili haberleri ehl-i ilmin kabul etmediği ve aksi ile amel ettiği rivayetlerin örnekleri olarak zikreden İsâ b. Ebân; Hz. Ömer, Hz. Aişe, İbn Mes'ûd, İbn Abbâs, Kays el-Eşce'î, İbrâhîm en-Nehâ'î (öl. 96/714), Sâlim b. Abdullah (öl. 106/725), Kâsım b. Muhammed (öl. 107/725) gibi sahabe ve tâbiünün önde gelenleri tarafından birtakım illetlerden dolayı bazı haberlerin reddedildiğine vurgu yapmış ve bunu örneklerle izah etmiştir.⁴⁴ Ona göre, ilimde temayüz edip dini konularda kendisine tabi olunan sahabe veya müctehid imamların zahir olan bir hadise aykırı hareket etmeleri hadisin neshedildiğinin delilidir.⁴⁵

Haber-i vâhidlerin reddine neden olan illetlerden bir diğeri de haberin, aklın gerekli kıldığı hükümlere aykırı olmasıdır. Zira akıl Allah katından bir delil olup aklın gösterdiği ve gerekli kıldığı şeye aykırı hareket etmek caiz değildir. Akla aykırı olan herhangi bir delil, makbul değildir ve fasittir; akıl delili ise sabittir ve sahihtir. Ancak haber, akla aykırı olmayacak şekilde başka bir anlam taşıyorsa, bu anlama hamledilir.⁴⁶

Cessâs haberler konusunda tüm bu bilgileri aktardıktan sonra şu açıklamayı yapar: “İsâ b. Ebân'dan anlam olarak naklettiklerimin tamamı bana göre aynı zamanda ashabımızın da görüşleridir. Onların hüküm çıkarmada dikkate aldıkları usûl ve kaideler buna delalet etmektedir.”⁴⁷ Cessâs, “ashabımız” sözünden kastının ne olduğunu açıkça ifade etmese de konu bütünlüğü içerisinde değerlendirildiğinde bununla Hanefi mezhebi imamlarını kastettiği anlaşılmaktadır.

İsâ b. Ebân'ın haber-i vâhid konusunda sahabeden Ebû Hüreyre'ye ayrı bir bahis açması dikkat çekmektedir. Ona göre, âdil olduğu ve Allah Rasûlü (s.a.s.) adına hadis uydurmakla itham edilmediği için, sahih kıyasa veya meşhur sünnete aykırı olmadıkça Ebû Hüreyre'nin rivayetleri makbuldür. Sahih kıyasa aykırı olsa dahi diğer sahabenin kabul ettiği ve kendisi ile amel edilen rivayetleri ise kabul edilir. İsâ b. Ebân bu görüşünü Hz. Ömer, Hz. Aişe, İbn Abbâs, İbn Ömer gibi ileri gelen sahabenin onun rivayetleri karşısında ihtiyatla hareket ederek ona ait bazı rivayetleri reddetmesi ile temellendirir ve buna dair somut örnekler zikreder. Ayrıca Ebû Hüreyre fıkıh, dirayet, zapt ve itkân bakımından İbn Mes'û'd ve benzeri sahabe ile aynı düzeyde olmadığı için ilmi ile temayüz eden sahabenin rivayetinin onun rivayetine tercih edileceğini vurgular. Netice olarak ondan gelen haberin meçhul olması, sahabenin haberde tereddüt edip onu hata ve unutmaya ile itham etmesi halinde içtihadı başvurulacağını, sünnete veya kıyasa aykırı olanın reddedileceğini;

⁴² Buhârî, “Ezân”, 84 (736); Müslim, “Salât”, 9 (390).

⁴³ Cessâs, *el-Füsûl*, 2/6-7.

⁴⁴ Cessâs, *el-Füsûl*, 2/9-13.

⁴⁵ Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, 203; Serahsî, *el-Usûl*, 296.

⁴⁶ Cessâs, *el-Füsûl*, 2/14. Esasında başka bir anlama muhtemel olan haberin öncelikle buna hamledilmesi sadece akıl delili ile ilgili değildir. Nitekim Cessâs, İsâ b. Ebân'ın *el-Hucecu's-sağîr* adlı eserinden naklen, ittifakla amel edilen bir sünnete ya da Kur'an'ın zahirine aykırı olan haberin (*hadîs-i hâs*), bunlara muhalif olmayacak şekilde bir anlama hamledilmesi mümkün ise buna hamledilmesi gerektiğini; aksi takdirde haberin şaz olduğunu naklede (bk. Cessâs, *el-Füsûl*, 1/74).

⁴⁷ Cessâs, *el-Füsûl*, 2/14.

böyle bir durumda onun haberinin kabulü veya reddi için içtihadın caiz olduğunu belirtir.⁴⁸ Esasında Îsâ b. Ebân bu kriteri sadece Ebû Hüreyre için değil, Ma'kûl b. Sinân, Vâbîsa b. Ma'bed ve Seleme b. el-Muhabbîk gibi rivayeti meşhur olmayan ve ilmi ile tanınmayan diğer sahabe için de ileri sürer.⁴⁹ Ancak Îsâ b. Ebân'a göre bu konuda asıl olanın, mezkûr sahabe'nin rivayetinin makbul olduğunu vurgulamamız gerekir.

Haberler konusunda oldukça uzun sayılabilecek bu nakiller sonrasında Cessâs, Îsâ b. Ebân'ın haber-i vâhidleri üç kategoride ele aldığını söyleyerek şöyle özetler: 1. İlmi, zaptı ve itkânî ile tanınıp rivayeti selef tarafından reddedilmeyen ravinin haberi Kitap, meşhur sünnet ve icmâ gibi asli delillere aykırı olmadıkça makbuldür. Böyle bir haber asli delillere kıyas edilerek reddedilemez. 2. Ma'kûl, Vâbîsa, Seleme gibi ilmi, zaptı ve itkânî ile tanınmayan ve sadece sika ravilerin kendisinden hadis rivayet ettiği ravinin haberi, kıyasa aykırı olmadıkça makbuldür.⁵⁰ Ancak bu haberin kabul veya reddi için içtihad edilebilir. 3. Selef âlimleri şüphelenip hata olduğunu söylese de maruf bir ravinin rivayet ettiği haber, asli delillere veya kıyasa aykırı olmadıkça makbuldür; aykırı olursa reddi hususunda içtihadı başvurur.⁵¹

2.3. Mürsel Haber

Îsâ b. Ebân'a göre dini ilimlerde imam kabul edilen ve kendisinden ilim ehlinin hadis rivayetinde bulunduğu âlimlerin mürsel haberi de müsned haberi gibi makbuldür. Hadis rivayeti ile meşhur olup kendisinden mürsel değil de sadece müsned haber nakledilen âlimlerin mürsel haberi ise mevkuftur.⁵²

Cessâs, Îsâ b. Ebân'ın bu görüşü ile kendi zamanında ilimde önder olup mürsel rivayetleri ilim ehli tarafından kabul edilen âlimlerin mürsel haberi ile ilim ehli tarafından mürseline itibar edilmeyip sadece müsned haberi kabul edilen hadis ravilerinin mürsel haberi arasını tefrik ettiğine dikkat çeker ve kendisi böyle bir ayrıma gitmeksizin tâbiîn ile tebe-i tâbiînün mürsel rivayetlerinin, ravinin sika olmayan ravilerden irsal yapmaması şartıyla makbul olduğunu vurgular.⁵³ Buna göre müsnedi makbul olan bir ravinin mürseli de makbul olup bu tâbiîn ve tebe-i tâbiîn ile sınırlı değildir. Kerhî'den (öl. 340/952) rivayet edilen ve mezhepte muteber olan da budur.⁵⁴

Îsâ b. Ebân mürsel haberi açık bir şekilde tâbiîn ve tebe-i tâbiîne tahsis etmemekle birlikte bazı âlimler tarafından onun, hicri üçüncü asırdan sonra mürsel haberi kabul etmediği nakledilmiştir.⁵⁵ Kanaatimizce Îsâ b. Ebân'ın ilimde imam olan kişinin mürselini makbul, mürseli alınmayıp müsnedi nakledilen ravinin mürselini de mevkuftur olarak nitelemesinden onun mürsel haberleri tebe-i tâbiîn ile sınırlandırıp hicri üçüncü asırdan sonra mürsel rivayetleri hüccet görmediği gibi bir anlamın çıkarılması doğru değildir.

⁴⁸ Cessâs, *el-Füsûl*, 2/17-23.

⁴⁹ Cessâs, *el-Füsûl*, 2/23.

⁵⁰ Cessâs, Îsâ b. Ebân'ın meçhul ravinin kıyasa muhalif haberinin reddi konusunda Hz. Ali ve Abdullah b. Mes'ûd'un görüşüne tabi olduğunu ifade eder. bk. Cessâs, *el-Füsûl*, 2/24.

⁵¹ Cessâs, *el-Füsûl*, 2/24-25.

⁵² Cessâs, *el-Füsûl*, 2/30; Serahsî, *el-Usûl*, 280.

⁵³ Cessâs, *el-Füsûl*, 2/30-31.

⁵⁴ Cessâs, *el-Füsûl*, 2/30; Serahsî, *el-Usûl*, 280.

⁵⁵ Örneğin bk. Neseî, *Menâru'l-envâr*, 210; Şevkânî, *İrşâdü'l-fuhûl*, 244.

Cessâs ve Serahsî gibi ilk dönem usûl âlimlerinin ona böyle bir görüş nispet etmemesi; Cessâs'ın, onun görüşünü sadece makbul ve mevkuf ayırımı bağlamında değerlendirip Kerhî'den yaptığı nakle dayanarak bunu sahih görmemesi de bu kanaatimizi teyit etmektedir.⁵⁶

Diğer taraftan Cessâs, İsâ b. Ebân'ın *el-Mücmel ve'l-müfesser* adlı eserine istinaden onun, “Bana göre mürsel müsneden daha kuvvetlidir” dediğini nakletmiş; ancak bu sözün ayrıntısına dair herhangi bir bilgiye yer vermemiştir.⁵⁷ Yanlış anlaşılmaya ve eleştiriyeye açık olan bu sözü Serahsî (öl. 483/1090) şu şekilde izah eder: “Haberi birçok tarikten alan ravi, tarihinin açıklığından dolayı senedi hafzedip haberi mürsel olarak Hz. Peygamber'e isnad eder. Ama haberi bir tarikten alan ravi oluşan şüpheden dolayı onu, hadis ravilerinden aldığını göstermek amacıyla müsned olarak nakleder.”⁵⁸

3. Usûl Âlimlerinin Haber ile İlgili Görüşleri

3.1. Hanefî Usûl Âlimlerinin Görüşleri

Hanefî usûl âlimleri haberi doğruluğu kesin olan, yanlışlığı kesin olan, eşit düzeyde her ikisine de ihtimali olan, iki ihtimalden biri diğerine tercih edilen haber şeklinde dörtlü taksime tabi tutmuşlar; birincisine peygamberlerin haberleri, ikincisine Firavun'un ilahlık iddiasında bulunması ve Müseylime'nin haberleri, üçüncüsüne fasığın dini konularda verdiği haber, dördüncüsüne de rivayet şartlarını haiz adaletli bir kişinin haberi örnek olarak verilmiştir.⁵⁹ Esasında üçüncü ve dördüncü kısım haber, doğru ve yalan olması muhtemel haberin alt başlığı olarak düşünülürse bu dörtlü taksimden birebir İsâ b. Ebân'ın üçlü taksimine uyduğu görülecektir. Verilen örnekler de bunu teyit etmektedir.

Mütevâtir, sayılarının çokluğu ve mekanlarının farklılığı nedeniyle yalan üzere birleşmeleri mümkün olmayan bir toplumun rivayet ettiği haber olarak tarif edilmiş ve Kitap gibi kesin bilgi ifade ettiği söylenmiş; meşhur, mütevâtirin altında haber-i vâhidin ise üstünde bir bilgi kaynağı olarak görülmüştür. Mütevâtir haberi inkâr eden tekfir edilirken meşhur haberi inkâr eden tekfir edilmemiş, dalalete ve günaha nispet edilmiştir. Mütevâtirden herhangi bir sayı şartı aranmamıştır.⁶⁰ Mütevâtir veya meşhur derecesinde olmayan haberler haber-i vâhid olarak kabul edilmiştir. Kitap, sünnet ve icmâ delillerine binaen haber-i vâhid ile amel etmenin vacip olduğu belirtilmiştir. Bu, genel bir ilke olmakla birlikte haber-i vâhidle amel edilebilmesi için birtakım şartlar ileri sürülmüştür. Buna göre hadis rivayeti ile meşhur olup fıkıh ve içtihadta temayüz eden ravinin vâhid rivayeti makbuldür. Sadece hadis rivayeti ile tanınan ravinin kıyasa aykırı olan veya selefî reddedip amel etmediği haberi makbul değildir. Haber-i vâhid; Kur'an'a ve sünnet-

⁵⁶ Cessâs, İsâ b. Ebân'ın görüşünü tâbiîn ve tebe-i tâbiîn döneminde ilimde muteber, rivayette sika olan tüm âlimlerin mürsel haberinin kabul edildiği, ilmine güvenilmeyen ve sika olmayan kişilerden rivayette bulunan ravilerin de mürsel haberinin kabul edilmediği gerekçesi ile sahih görmemiştir (bk. Cessâs, *el-Füsûl*, 2/31-35).

⁵⁷ Cessâs, *el-Füsûl*, 2/30.

⁵⁸ Serahsî, *el-Usûl*, 279.

⁵⁹ Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, 205; Serahsî, *el-Usûl*, 288; Neseî, *el-Menâr*, 215; Molla Hüsrev, *Mirâtü'l-usûl*, 305-306.

⁶⁰ Ayrıntılı bilgi için bk. Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, 197, 207-212; Serahsî, *el-Usûl*, 220-227; Molla Hüsrev, *Mirâtü'l-usûl*, 292-293.

i sabiteye aykırı olması, umum belva ile ilgili olması, âlimler tarafından amel edilmemesi gibi illetlerden dolayı reddedilir.⁶¹ Adaletli ve sika ravilerin mürsel rivayetleri hüccet olup bu tâbiîn ile de sınırlı değildir.⁶²

3.2. Mütekellim Usûl Âlimlerinin Görüşleri

Mütekellim ekolüne mensup usûl âlimlerinin haberi İsâ b. Ebân gibi, doğruluğu kesin olan, yanlışlığı kesin olan, doğru veya yanlış ihtimali olan haber şeklinde üç kısımda ele aldıkları; ancak özellikle birinci ve ikinci kısımdaki haberleri alt başlıklara ayırarak konuyu örnekler bağlamında daha da detaylandırdıkları dikkat çekmektedir. Birinci kısım doğruluğu kesin olarak, kendiliğinden (zaruri) veya bir delil ile (istidlali) bilinen haber şeklinde ikiye ayrılmış; Allah'ın ve peygamberlerin haberleri ile mütevâtir haber, doğruluğu bir delille kesin olarak bilinen haber türleri arasında zikredilmiştir. Akla, duyu organlarına, kati bir nassa, tevâtüre, bir toplumun huzurunda gerçekleştiği halde toplumun ittifak ettiği bilgiye aykırı olan ve yanlışlığı zaruri ya da istidlali olarak bilinen haberler de ikinci kısımda değerlendirilmiştir. Mezkûr iki kısmın dışında kalan haberler üçüncü kısımdan sayılmış; adil bir kişinin haberi adalet vasfına binaen doğru, fasığın haberi fasıklık vasfına binaen yanlış, hali meçhul olanın haberi de eşit seviyede kabul edilmiştir. Şerî hükümlerle ilgili varit olup birinci veya ikinci kısma dahil olmayan ve haber-i vâhid denilen haberler de yine bu kısımda ele alınmıştır. Diğer taraftan haber hadisler bağlamında mütevâtir ve âhâd olmak üzere ikiye ayrılmıştır.⁶³

Bu ekolden olan usûl âlimlerinin mütevâtir haber tanımları farklılık arz etmektedir. Örneğin Şîrâzî (öl. 476/1083) ve Sem'ânî (öl. 489/1096) mütevâtir haberi, “muhterimin yani içeriğinin doğruluğu zorunlu olarak bilinen haber” şeklinde tanımlarken Râzî (öl. 606/1210) “kesin bilgi oluşturan bir sayıya ulaşan topluluğun haberi”, Zerkeşî (öl. 794/1392) de “sayı itibarıyla yalan üzere birleşmeleri mümkün olmayan bir topluluğun duyu organları ile algılanabilen bir konu hakkındaki haberi” şeklinde tanımlamıştır.⁶⁴ Tanımlar farklı olmakla birlikte açıklamalardan usûl âlimlerinin mütevâtiri, doğruluğu zorunlu olarak bilinen ve kesin bilgi ifade eden haber olarak değerlendirdikleri görülmektedir.

Mütevâtirde, haberi nakleden topluluğun yalan üzere birleşmeleri mümkün olmayan bir sayıda olması yeterli görülmüş, bunda belli bir sayı belirtilmemiştir. Bu sayının her asırda devam etmesi, haber konusunun icthadî/nazarî değil, hissî olması; aynı konuda gelen haberlerin lafızları farklı olsa da anlamlarının aynı olması gibi şartlar aranmış, bu şartları haiz haber ile doğruluğu kesin olan zaruri bilginin meydana geldiği söylenmiştir.

⁶¹ bk. Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, 170-173, 180-183, 196-199; Serahsî, *el-Usûl*, 249-253, 262-266, 281-285; Neseî, *el-Menâr*, 204-206, 211-212; Molla Hüsrev, *Mirâtü'l-usûl*, 294,297-299.

⁶² Ayrıntılı bilgi için bk. Cessâs, *el-Füsûl*, 2/30; Serahsî, *el-Usûl*, 278-280; Abdülazîz el-Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, 3/3-6; Molla Hüsrev, *Mirâtü'l-usûl*, 299.

⁶³ Ayrıntılı bilgi için bk. Ebü'l-Hüseyn el-Basrî, *el-Mu'temed*, 2/77-79; Cüveynî, *el-Burhân*, 1/222-228; Sem'ânî, *Kavâtu'l-edille*, 1/324; Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 2/335-343; Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muhîd*, 3/295-318; Şevkânî, *İrşâdü'l-fuhûl*, 187-188.

⁶⁴ Ayrıntılı bilgi için bk. Şîrâzî, *el-Lüma'*, 89; Fahrüddin er-Râzî, *el-Mahsûl*, 2/89; Zerkeşî, *el-Bahrü'l-muhîd*, 3/296; Sem'ânî, *Kavâtu'l-edille*, 1/325.

Bununla birlikte bir haberin mütevâtir kabul edilebilmesi için hem haberin kendisinde hem de haberi verende başka şartlar da aranmıştır.⁶⁵

İttifakla tevâtür kabul edilen bir haberi inkâr eden, Kur'an'ı inkâr etmiş gibidir ve tekfir edilir. Ancak mütevâtir olduğunda ihtilaf edilen bir haberi inkâr eden kişi tekfir edilmez.⁶⁶

Mütekellim ekolüne göre mütevâtirin dışında kalan haberlerin tamamı haber-i vâhid-dir.⁶⁷ Mütevâtir haberin aksine haber-i vâhid kesin bilgi değil, zannî bilgi ifade eder.⁶⁸ Bununla birlikte bu tür haberlerle amel etmek vaciptir; Kitap, sünnet ve icmâ delilleri bunu gerekli kılmaktadır.⁶⁹

Nitekim sahabe haber-i vâhidin kabul edilmesinde icmâ etmiş; onların farklı konularda bu tür haberle amel ettiklerine dair gelen rivayetler mütevâtir derecesine ulaşmıştır. Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali, Abdullah b. Abbâs, Zeyd b. Sâbit gibi sahabenin uygulamalarından örnekler zikreden bu âlimler tâbiîn ve tebe-i tâbiîn döneminde de uygulamanın bu şekilde olduğunu, farklı bölgelerde bulunan fakihlerin haber-i vâhidlerle amel ettiklerini ve hiç kimsenin bunu eleştirmediklerini belirtmişlerdir.⁷⁰ Ayrıca Hz. Peygamber'in zekâtı toplamak, antlaşmalar yapmak ve şer'î hükümleri tebliğ etmek üzere, sayı itibarıyla haber-i vâhid düzeyinde olan vali, kadı ve elçiler gönderdiğini, bütün bunların tevâtüre sabit olduğunu; Bakara sûresi 159'uncu ve Tevbe sûresi 122'inci âyetlerin de buna işaret ettiğini vurgulamışlardır.⁷¹ Haberin bir kişi ile birden fazla kişiden gelmesi arasında fark gözetmemişlerdir.⁷²

⁶⁵ Ebû Ya'lâ el-Ferrâ', *el-'Udde*, 2/61, 63, 68; Ebû İshâk eş-Şirâzî, *el-Lüma'*, 89; Cüveynî, *el-Burhân*, 1/219, 221; Sem'ânî, *Kavâtî'u'l-edille*, 1/325, 327; Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 1/323-324, 330; Şevkânî, *İrşâdü'l-fuhûl*, 188, 190-193.

⁶⁶ Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhît*, 3/310. Ayrıca bk. Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 1/413.

⁶⁷ Cüveynî, Ebû İshâk el-Mervezî'nin mütevâtir ile haber-i vâhid arasında nazarî olarak kesin bilgi ifade eden ve müstefiz adını verdiği bir haber çeşidinden bahsettiğini nakletmiş ama bunu, nazarî bilginin kesin doğru kabul edilemeyeceğini söyleyerek reddetmiştir (bk. Cüveynî, *el-Burhân*, 1/223). Âmidî, üç veya dörtten fazla ravi tarafından rivayet edilip mütevâtir olmayan haberleri haber-i vâhid olarak kabul etse de bu tür haberlere *müstefiz meşhur* haber adını vermektedir (bk. Âmidî, *el-İhkâm*, 2/274. Ayrıca bk. Şevkânî, *İrşâdü'l-fuhûl*, 198). Esasında Âmidî'nin bu ayrımı mütekellim ekolünden olan usûl âlimlerinin mütevâtirin dışındaki tüm haberleri haber-i vâhid kabul etseler de haber-i vâhidleri de kendi içinde farklı değerlendirdikleri görülmektedir (bk. Âmidî, *el-İhkâm*, 2/274).

⁶⁸ Şirâzî haber-i vâhidi önce müsned ve mürsel olarak ikiye daha sonra müsned olanları da ilmi ve ameli gerektiren haberler, sadece ameli gerektiren haberler olmak üzere ikiye ayırmıştır. Ancak Cüveynî haber-i vâhidin ilim ve amel bakımından kesin bilgi ifade etmediğini söylemektedir (bk. Ebû İshâk eş-Şirâzî, *el-Lüma'*, 90; Cüveynî, *el-Burhân*, 1/228). Hanbeli usûl âlimlerinden de haber-i vâhidin kesin ilim ifade ettiğini kabul edenler bulunmaktadır (bk. Ebû Ya'lâ el-Ferrâ', *el-'Udde*, 2/95). Şevkânî başka delillerle teyit edilen veya müstefiz ve meşhur olan ya da ümmet tarafından ittifakla amel edilen haber-i vâhidlerin kesin bilgi ifade ettiğini ve bunda âlimler arasında herhangi bir ihtilafın bulunmadığını belirtir (bk. Şevkânî, *İrşâdü'l-fuhûl*, 198).

⁶⁹ Ebû Ya'lâ el-Ferrâ', *el-'Udde*, 2/72, 94; Ebû İshâk eş-Şirâzî, *el-Lüma'*, 90-91; Sem'ânî, *Kavâtî'u'l-edille*, 1/335; Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 1/343-344; Râzî, *el-Mahsûl*, 2/41; Şevkânî, *İrşâdü'l-fuhûl*, 194-197.

⁷⁰ Ebû Ya'lâ el-Ferrâ', *el-'Udde*, 2/75-78; Sem'ânî, *Kavâtî'u'l-edille*, 1/337-338; Cüveynî, *el-Burhân*, 1/229; Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 1/348-355; Râzî, *el-Mahsûl*, 2/148.

⁷¹ Ebû Ya'lâ el-Ferrâ', *el-'Udde*, 2/73-74; Cüveynî, *el-Burhân*, 2/128; Sem'ânî, *Kavâtî'u'l-edille*, 1/336-337; Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 1/356-359; Râzî, *el-Mahsûl*, 2/142-144, 148; Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhît*, 3/320-321.

⁷² Ebû Ya'lâ el-Ferrâ', *el-'Udde*, 2/114; Ebû İshâk eş-Şirâzî, *el-Lüma'*, 91; Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 1/363-365; Râzî, *el-Mahsûl*, 2/173; Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhît*, 3/374.

Haber-i vâhidle amel etmenin vacip olduğunu ifade eden bu usûl âlimleri her habere değil, bazı şartları haiz haberlerin makbul olduğunu ifade etmişlerdir. Buna göre ravinin teklife muhatap yani buluşa ermiş, zaptının sağlam, güvenilir (sika), Müslüman ve adaletli olması gerekir.⁷³ Ravinin fakih olması, rivayetin asli delillere veya kıyasa muvafık ya da muhalif olması, ravinin nesebinin bilinmesi rivayetin kabulü için dikkate alınan kriterler değildir. Hatta Mâlikî ekolü dışındaki usûlcüler haber-i vâhidi kıyasa takdim etmiştir.⁷⁴ Meçhul olsa da adil olduğu bilinen veya tezkiye edilen ravinin rivayeti makbuldür. Umum belva olan hadiseler ile ilgili varit olan haber-i vâhidler de makbuldür. Çünkü adil ve güvenilir herhangi bir ravinin bu konularla ilgili haber vermesi mümkün olup onun bu konuda yalan söylediği kesin değildir. Dolayısıyla onun haberini doğru kabul etmek gerekir.⁷⁵ Ancak Hanbelî usûlcüleri herkes tarafından nakledilmesi gereken bir haberin haber-i vâhid seviyesinde nakledilmesi halinde bu haberi reddetmişlerdir.⁷⁶

Mürsel haber konusunda mütekellim usûl âlimlerinin farklı kanaatlere sahip olduğu görülmektedir. Şâfiî usûlcülerinin ekseriyeti mürsel haberi delil kabul etmezken Mâlikî ve Hanbelî usûlcüleri ile Mu'tezile'nin geneli delil kabul etmiştir.⁷⁷ Kabul edenler tâbiîn ile sonraki dönemler arasında herhangi bir fark gözetmemişlerdir.⁷⁸ Bununla birlikte Şâfiî fakihî ve usûl âlimi Şîrâzî'ye göre rivayette adil kabul edildikleri için sahabe mürseli; ayrıca sahabe dışında sadece Saîd b. Müseyyib'in mürseli makbuldür; diğerleri makbul değildir.⁷⁹ Cüveynî (öl. 478/1085), sika bir ravi sika ve güvenilir bir raviden mürsel olarak haber naklederse bunun makbul olduğunu; esasında İmam Şâfiî'nin de mürsel haberi reddetmediğini, onun haberin sıhhati konusunda hassas davranıp sika bir ravinin mürsel haberi ile amel edildiğinde bunu kabul ettiğini vurgularken Gazzâlî (öl. 505/1111), sahabe veya tâbiûnun ancak sahabeden rivayet ettiği açıkça biliniyorsa bunun makbul olduğu; aksi takdirde makbul olmadığı görüşünü tercih etmektedir. Âmidî (öl. 631/1233) ise mutlak olarak adalet sahibi bir ravinin mürsel rivayetinin kabul edilmesi gerektiğini söyleyerek bunu icmâ delili ve akîl delillerle temellendirmiştir.⁸⁰

⁷³ Ebû Ya'lâ el-Ferrâ', *el-Udde*, 2/110-114; Ebû İshâk eş-Şîrâzî, *el-Lüma'*, 94-95; Cüveynî, *el-Burhân*, 1/233; Sem'ânî, *Kavâtî'u'l-edille*, 1/345-346; Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 1/364-368; Râzî, *el-Mahsûl*, 2/159-161,166; Âmidî, *el-İhkâm*, 2/304-308; Şevkânî, *İrşâdü'l-fuhûl*, 199-214.

⁷⁴ Mütekellim ekolünden olan Mâlikî usûl âlimleri kıyası haber-i vâhidi takdim etmişlerdir. bk. Ebû Ya'lâ el-Ferrâ', *el-Udde*, 2/88; Âmidî, *el-İhkâm*, 2/345. Âmidî ise bazı şartlar ileri sürerek duruma göre haber-i vâhidin veya kıyasın tercih edilmesi kanaatine sahiptir. bk. Âmidî, *el-İhkâm*, 2/345-346. Ayrıca bk. Şevkânî, *İrşâdü'l-fuhûl*, 215-217.

⁷⁵ Ebû Ya'lâ el-Ferrâ', *el-Udde*, 2/87-89; Ebû İshâk eş-Şîrâzî, *el-Lüma'*, 91; Sem'ânî, *Kavâtî'u'l-edille*, 1/355, 358-360, 363; Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 1/375,392; Râzî, *el-Mahsûl*, 2/171, 173; Âmidî, *el-İhkâm*, 2/310, 339, 345; Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhît*, 3/372, 403, 405-406; Şevkânî, *İrşâdü'l-fuhûl*, 215-218.

⁷⁶ Ebû Ya'lâ el-Ferrâ', *el-Udde*, 2/129.

⁷⁷ Zerkeşî mürsel haber konusunda on sekiz görüşe yer vermiş; Şâfiî ulemasının görüşlerini ayrıntılı olarak tahlil etmiştir. bk. Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhît*, 3/463-475.

⁷⁸ Ebû Ya'lâ el-Ferrâ', *el-Udde*, 2/100-101, 107; Sem'ânî, *Kavâtî'u'l-edille*, 1/376, 385; Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 1/388-389; Râzî, *el-Mahsûl*, 2/185; Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhît*, 3/458-459; Şevkânî, *İrşâdü'l-fuhûl*, 244-245.

⁷⁹ Ebû İshâk eş-Şîrâzî, *el-Lüma'*, 91.

⁸⁰ Cüveynî, *el-Burhân*, 1/244; Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, 1/391; Âmidî, *el-İhkâm*, 2/350-351.

Burada âlimlerin sahabe mürseli ile diğer ravilerin mürsellerini farklı değerlendirdiklerini belirtmemiz gerekir. Zira sahabe mürseli, âlimlerin kahir ekseriyetine göre makbuldür. Nitekim Serahsî sahabe mürselinin hüccet olduğunda âlimler arasında herhangi bir ihtilafın söz konusu olmadığı söylerken Şevkânî sahabe mürselinin Dâvûd ez-Zâhirî dışındaki âlimlere göre hüccet olduğunu vurgular.⁸¹

4. Görüşlerin ve Etkileşim Boyutunun Değerlendirilmesi

Îsâ b. Ebân'ın usûle dair görüşlerine ayrıntılı olarak yer veren Cessâs'ın *el-Fusûl* adlı eserinden tespit edebildiğimiz kadarıyla onun haber teorisine ilişkin görüşleri özetle şöyledir: Haberler; doğruluğu kesin olan, yanlışlığı kesin olan, doğruya ve yanlışla ihtimali olan haber şeklinde üç kısımdır. Mütevâtir haber birinci, haber-i vâhid de üçüncü kısımda yer alır. Mütevâtir haberi inkâr eden dinden çıkar. Üçüncü kısımda yer alan haberler de üçe ayrılmakta olup birincisini inkâr eden dalalet ve günaha nispet edilir; ikincisini inkâr eden sadece günaha nispet edilir; üçüncüsünü inkâr eden ise ne dalalet ne de günaha nispet edilir. Bununla birlikte haber-i vâhidle amel etmek vaciptir; ancak Kur'an'ın zahir anlamına, sünnet-i sabiteye veya kıyasa aykırı olması gibi bazı illetlerden dolayı haber-i vâhidler reddedilebilir. Rivayet ve dirayet yönü güçlü olduğu için dini ilimlerde kendisine tabi olunan imamların mürsel haberleri makbuldür; sadece rivayet yönü ile tanınan ravilerin mürsel haberleri ise mevkuftur.

Hanefî mezhebinde haber teorisinin, bazı farklılıklar olmakla birlikte büyük oranda Îsâ b. Ebân'ın görüşleri doğrultusunda şekillendiği görülmektedir. Zira sonraki dönemde mezhepte genel anlamdaki haberin üçlü taksimi ile haber-i vâhidle amel edilebilmesi için ileri sürülen şartlar nerede ise tamamen Îsâ b. Ebân'ın görüşleri etrafında şekillenmiştir. Ancak hadisler bağlamında Îsâ b. Ebân'da terim olarak netliğe kavuşmayan haber tasnifi ilerleyen süreçte Hanefî mezhebinde mütevâtir, meşhûr ve âhâd şeklinde üçlü bir tasnif ile netliğe kavuşmuş; onun haber-i vâhid kapsamında değerlendirdiği bazı haberler Hanefî usûlcüleri tarafından meşhûr haber kapsamında müstakil başlık halinde ele alınmıştır.⁸² Esasında aralarında haberin hükmü itibarıyla herhangi bir farklılık söz konusu değildir. Sadece mütevâtirin dışında kalan haberlerin çerçevesi, sonraki dönemde ikili bir tasnife tabi tutularak daha net bir şekilde belirlenmiştir. Mürsel haber konusunda da detayda küçük bir farklılık dikkat çekmektedir: Dini ilimlerde imam kabul edilen ve kendisinden ilim ehlinin hadis rivayetinde bulunduğu âlimlerin mürselini kabul eden Îsâ b. Ebân'dan farklı olarak Hanefî usûlcüleri, rivayet şartlarını taşıyan tüm ravilerin müsned haberi gibi mürsel haberini de hüccet kabul etmişlerdir.

⁸¹ Serahsî, *el-Usûl*, 278; Şevkânî, *İrşâdül-fuhûl*, 231.

⁸² Yargı, haberlerin Hanefî mezhebinde mütevâtir, meşhûr ve haber-i vâhid şeklindeki tasnifin, Debûsî'den sonraki usûlcülere ait olduğunu ama içerik olarak aralarında bir farkın bulunmadığını belirtir. Bk. Mehmet Ali Yargı, *Meşhûr Sünnetin Dindeki Yeri* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2009), 44. Haberlerin tasnifi konusunda ayrıntılı bilgi için bk. Yargı, *Meşhûr Sünnetin Dindeki Yeri*, 37-53. Burada kısaca, haberi Cessâs'ın mütevâtir olan ve olmayan, Debûsî'nin de meşhûr ve garîb şeklinde ikiye ayırdığını; sonraki dönemde meşhûr haber olarak terimleşen habere Cessâs'ın mütevâtir başlığı altında "mütevâtir olmayan haberler" kapsamında, Debûsî'nin de meşhûr başlığı altında "mütevâtir olmayan haberler" kapsamında değerlendirdiğini belirtmemiz gerekir. Bk. Cessâs, *el-Füsûl*, 1/506; Debûsî, *Tavîmü'l-edille*, 207.

Mütekellim usûlünde ise genel anlamda haberin taksiminin birebir İsâ b. Ebân'ın görüşü ile aynı olduğu görülmektedir. Çünkü mütekellim usûl âlimleri de genel anlamda haberi İsâ b. Ebân gibi üçe ayırmışlar; hadisler bağlamında haberi de mütevâtir ve haber-i vâhid şeklinde iki kısımda değerlendirerek meşhûr haberi haber-i vâhid kapsamında ele almışlardır. Mütevâtir haberin tanımı ve hükmü konusunda görüşler arasında önemli bir benzerliğin olduğu dikkat çekmektedir. Diğer taraftan haber-i vâhidle amel etmenin vacip olduğunda görüş birliği vardır. Bunun ispatı için Kitap, sünnet ve icmâ delillerinden hareket edilmiş; büyük oranda birbirine benzer deliller, naslar ve gerekçeler serdedilmiştir. Haber-i vâhidle amelin vacip olduğunda aynı kanaate sahip olan İsâ b. Ebân ve mütekellim usûlcüleri bunun için birtakım şartların dikkate alınmasında da aynı kanaate sahiplerdir. Ancak, ilgili yerlerde detaylı olarak üzerinde durulduğu üzere, haber-i vâhidle amel edilebilmesi için ileri sürülen şartlarda aralarında önemli ve ciddi farklılıklar söz konusudur. Mürsel haber konusunda da mütekellim ekolünde farklı görüş ve kanaat hakimdir. Dolayısıyla bu iki konuda İsâ b. Ebân'ın mütekellim usûlünde herhangi bir etkisinden bahsetmek mümkün gözükmemektedir.

Sonuç

İsâ b. Ebân fıkıh usûlü tarihinde ve özellikle Hanefî usûlünde önemli bir yere sahiptir. Yûsî el-Hevârî'nin ve Boynukalın'ın ifadesi ile o, Hanefî usûlüne dair ilk eseri yazan âlimdir.⁸³ Küçük denebilecek bir yaşta iken tanıştığı İmam Muhammed'e uzun süre öğrencilik yapmış ve ondan Hanefî fikhını öğrenmiştir. Yazdığı eserler ile de bilhassa usûl kurallarının sonraki döneme aktarılmasında kilit bir rol üstlenmiştir. Her ne kadar onun eserleri henüz gün yüzüne çıkarılamamış olsa da görüşlerine Cessâs üzerinden ulaşılmaktadır.

İsâ b. Ebân'ın özellikle haber teorisi bağlamındaki görüşleri çok değerlidir. Haberin doğruluğu kesin olan, yanlışlığı kesin olan, doğruya ve yanlışla ihtimali olan haber şeklinde kategorize edilmesinde onun kendisinden sonraki usûl âlimlerini etkilediği görülmektedir. Hanefî mezhebinde haber teorisinin şekillenmesinde, bazı ayrıntılar dışında ondan nakledilen görüşler belirleyici olmuştur. Diğer usûlcülerin hadis bağlamında haberi mütevâtir ve haber-i vâhid şeklinde ikiye ayırmalarından, mütevâtir haber tanımlarının ve hükmüne yaklaşımlarının da genelde onun görüşü ile paralellik arz etmesinden bu konuda da bir etkileşimden bahsetmek mümkündür. Aynı şekilde haber-i vâhid ile amelin vücubiyetini ispat için ortaya konulan delillerin, gerekçe ve argümanların benzer olması da etkileşimin varlığını söyleme imkânı vermektedir. Haberlerin epistemolojik değeri ile ilgili İsâ b. Ebân'dan nakledilen ve ilk döneme ait olan bu bilgiler, Özmen'in de vurguladığı gibi, haber teorisinin sonraki dönemlerde daha sistematik hale getirilmesinde ve mükemmel bir haber felsefesinin oluşmasında önemli katkılar sağlamıştır.⁸⁴

İlk defa yazmış olması itibarıyla bu görüşler İsâ b. Ebân'a nispet edilse de onun İmam Muhammed'le uzun süre devam eden hoca talebe ilişkisi dikkate alındığında esasında bunların Hanefî mezhebinin imamlarının görüşleri; onun da görüşlerin nâkili olarak kabul edilmesi daha doğru olacaktır. Zira İsâ b. Ebân'ın, İmam Muhammed ile tanışmadan önce hadis ilmi ve rivayetiyle meşgul olduğu, fikhı ise İmam Muhammed'le tanıştıktan sonra ondan öğrendiği kaynakların ittifakla aktardığı bilgilerdendir. Bu nedenle Hanefî

⁸³ bk. Yûsî el-Hevârî, "Cühûdü İsâ b. Ebân", 27; Boynukalın, "Neş'etu usûli'l-fikhî'l-Hanefî", 26-27.

⁸⁴ bk. Özmen, "İsâ b. Ebân'ın Hayatı - Eserleri", 153.

mezhebi usûlünün en azından haber teorisi bağlamında, imamlardan nakledilen fûru meseleler üzerine bina edildiği (*tahrîcû'l-usûl ale'l-fürû'*) görüşünün⁸⁵ ihtiyatla karşılanması gerektiği kanaatindeyiz. Her ne kadar İsâ b. Ebân'ın bunları doğrudan İmam Muhammed'e nispet ettiğine dair somut veriler olmasa da aralarındaki hoca talebe olgusu ve İsâ b. Ebân'ın fıkhıtaki tek hocasının İmam Muhammed olması bizi böyle bir kanaate sevk etmiştir. Bununla birlikte bu çerçevede diğer usûl meseleleriyle ilgili spesifik çalışmaların yapılması halinde konu netliğe kavuşacaktır.

Kaynakça

- Abdülazîz el-Buhârî, Alâüddîn b. Ahmed. *Keşfü'l-esrâr*. 4 Cilt. Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009.
- Abdülkâdir el-Kureşî, Ebu'l-Vefâ. *el-Cevâhiru'l-Mudiyeye fi tabakâti'l-Hanefiyye*. thk. Muhammed Abdullâh eş-Şerîf. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1426.
- Ahmed b. Hanbel. *el-Müsned*. thk. Şuayb Arnavût ve diğerleri. 50 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1421.
- Alkış, Alpaslan. "İsâ b. Eban'ın Âm, Hâs ve Âm'ın Tahsisıyla İlgili Görüşleri". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 33 (2019), 19-37.
- Âmidî, Seyfüddîn Ali b. Muhammed. *el-İhkâm fi usûli'l-ahkâm*. thk. İbrâhîm el-Acûz. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1432/2011.
- Asar, Muhammed Ali. *Ehl-i Hadisin Polemik Edebiyatı*. Ankara: İlahiyât Yayınları, 2021.
- Bedrüddîn el-Aynî. *Meğâni'l-ahyâr fi ricâli Me'âni'l-âsâr*. thk. Muhammed Hasen Muhammed. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1427.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed. *es-Sünenü'l-kübrâ*. thk. Abdülkâdir Atâ. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424.
- Boynukalm, Mehmet. "Neş'etu usûli'l-fikhi'l-Hanefî ve tatavvuruhu: Ârau İsâ b. Ebân el-usûliyye ve medâ te'sîrihâ ale'l-fikri'l-usûliyyi'l-Hanefî". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 35/2 (2008), 25-56.
- Buhârî. *el-Câmiu's-sahih*. thk. Muhammed Züheyr Nâsir. Dâru Tavki'n-Necât, 1422.
- Cessâs, Ebû Bekir er-Râzî. *el-Füsûl fi'l-usûl*. thk. Muhammed Muhammed Tâmir. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2. Basım, 2010.
- Cüveynî, İmâmü'l-Haremeyn. *el-Burhân fi Usûli'l-fikh*. thk. Salâh b. Muhammed 'Urayza. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1997.
- Dârekutnî, Alî b. Ömer. *es-Sünen*. thk. Şuayb Arnavût. 5 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1416.
- Debûsî, Ebû Zeyd. *Takvîmü'l-edille*. thk. Halîl Muhyiddîn. Lübnan: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1428/2007.
- Ebû Dâvûd, Süleyman b. el-Eş'as. *es-Sünen*. thk. Şuayb Arnavût ve Muhammed Kâmil Karabelli. Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyeye, 1430.
- Ebû İshâk eş-Şirâzî. *el-Lüma'*. thk. Mustafâ Ebû Ya'kûb. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle Nâşirün, 1433/2012.
- Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'. *el-Udde fi usûli'l-fikh*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, , ts.
- Ebû'l-Hüseyn el-Basrî. *el-Mu'temed fi usûli'l-fikh*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1426/2005.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid. *el-Müstasfâ*. thk. Muhammed Abdurrahmân el-Mer'aşî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1432/2011.
- Hâkim, Ebû Abdullâh en-Nîsâbü'rî. *el-Müstedrek*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1411.
- Hatîb el-Bağdâdî. *Târîhu Bağdâd*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 16 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Mağribi'l-İslâmî, 1422.
- Hevârî, Yûsüf el-. "Cühûdü İsâ b. Ebân el-Hanefî el-usûliyye". *Mecelletü'l-Hadâra* 14 (2010), 27-34.

⁸⁵ Örneğin bk. Zekiyyüddîn Şa'bân, *İslam Hukuk İlminin Esasları*, çev. İbrahim Kâfi Dönmez (Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2021), 42-43.

- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr. *el-Musannef*. thk. Kemâl Yûsuf el-Hût. 7 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1409.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtim. *el-Müsnedü's-sahîh*. thk. Şuayb el-Arnâvût. 18 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1408.
- İbn Mâce. *es-Sünen*. thk. Şuayb Arnâvût vd. Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1430.
- İbnü'n-Nedîm, Ebü'l-Ferec. *el-Fihrist*. thk. İbrâhîm Ramazân. Beyrut: Dâru'l-Ma' rife, 2. Basım, 1417.
- Kâsım b. Kutluboğa. *Tâcü't-terâcim*. thk. Muhammed Hayr Ramazân. Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 1413.
- Leknevî, Muhammed Abdulhayy el-. *el-Fevâidü'l-behiyye fi terâcimi'l-Hanefiyye*. thk. Ahmed ez-Za'bî. Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1418.
- Mâlik b. Enes. *el-Muvatta'*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1406.
- Molla Hüsrev. *Mirâtü'l-usûl şerhu Mirkâtü'l-vusûl*. thk. İlyas Kaplan. Beyrut: Dâru Sâder, 1432/2011.
- Müslim. *el-Câmiu's-sahîh*. thk. Fuâd Abdülbâkî. Beyrut: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabî, ts.
- Nesaî. *es-Sünen*. thk. Abdülfettâh Ebû Ğudde. Halep: Mektebetü'l-Matbûâtü'l-İslâmiyye, 1406.
- Nesefî, Ebü'l-Berekât. *Menâru'l-envâr (İbnü'l-Aynî'nin Şerhi ile Birlikte)*. Dimeşk: Dâru'l-Beyrûtî, 1430/2010.
- Özen, Şükrü. "İsâ b. Ebân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/480-481. İstanbul: Diyanet Vakfı, 2000.
- Özen, Şükrü. "Yahya (Yahyâ b. Eksem)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/249-251. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- Özmen, Ramazan. "İsâ b. Ebân'ın Hayatı - Eserleri ve Haberlerin Epistemolojik Değeri ile İlgili Bazı Görüşleri". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 12 (2008), 127-154.
- Özşenel, Mehmet. "Şeybânî, Muhammed b. Hasan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 39/38-43. İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, 2010.
- Râzî, Fahrüddîn. *el-Mahsûl fi 'ilmi Usûli'l-fikh*. thk. Şu'ayb Arnâvût. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 1433/2012.
- Saymerî, Ebû Abdillâh es-. *Ahbâru Ebî Hanîfe ve Ashâbih*. Beyrut: 'Âlemü'l-Kütüb, 3. Basım, 1405.
- Sem'ânî, Ebü'l-Muzaffer. *Kavâti'u'l-edille fi'l-usûl*. thk. Muhammed Hasen İsmâîl. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1997.
- Serahsî, Ebû Bekr Şemsü'l-Eimme. *el-Usûl*. thk. Ebu'l-Vefâ el-Afgânî. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1426/2005.
- Şâfiî, Muhammed b. İdrîs. *er-Risâle*. thk. Abdülfettâh Kebbâre. Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1419.
- Şa'bân, Zekiyyüddîn. *İslam Hukuk İlminin Esasları*. çev. İbrahim Kâfi Dönmez. Ankara: Diyanet Vakfı Yayınları, 2021.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali. *İrşâdü'l-fuhûl*. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1432/2011.
- Tirmizî. *el-Câmiu's-sahîh*. thk. Beşşâr Avvâd. Beyrut: Dâru'l-Ġarbi'l-İslâmî, 1419.
- Turhan, Halil. "Hicrî İlk Beş Asırda Hanefî Fıkıh Usûlünde Muâriz Haber Nazariyesi". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 21/3 (15 Aralık 2017), 1825-1872. <https://doi.org/10.18505/cuid.344405>
- Veki', Muhammed b. Halef. *Ahbârü'l-kudât*. 3 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1366.
- Yargı, Mehmet Ali. *Meşhur Sünnetin Dindeki Yeri*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2009.
- Yazıcı, Yunus. *İsâ b. Ebân'ın Hadis-Sünnet Anlayışı*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.
- Yazıcı, Yunus. "İsâ b. Ebân'ın Hanefî Usûlündeki Yeri ve Hadis-Sünnet ile İlgili Bazı Görüşleri". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 11/ 58 (Haziran 2018), 879-893.
- Yazıcı, Yunus. "el-Hucce'tu's-Sağîra Adlı Yazma Nüshaların İsâ b. Ebân'a Aidiyetleri Üzerine Bir İnceleme". *Türk Akademik Araştırmalar Dergisi* 3/1 (Haziran 2018), 81-98. <https://doi.org/10.30622/tarr.423009>
- Zehebî, Şemsüddîn ez-. *Târîhü'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ġarbiyyi'l-İslâmî, 1423.
- Zerkeşî, Bedrüddîn ez-. *el-Bahru'l-muhî't fi usûli'l-fikh*. thk. Muhammed Tâmir. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1434/2013.
- Ziriklî, Hayruddîn ez-. *el-A'lâm*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-'İlm li'l-Melâyîn, 2002.